

Володимир Верстюк
Кам'янець-Подільський

ВОЄННІ ДІЇ 1648–1649 рр. НА ТЕРЕНАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

У статті охарактеризовано внесок М. Костомарова в дослідження воєнних дій 1648–1649 рр. на теренах ВКЛ. Зокрема, проаналізовано дії повстанських загонів влітку й восени 1648 р. та з'ясовано інтерпретацію історика основних подій битви під Лоевом.

Ключові слова: Б. Хмельницький, ВКЛ, Литва, Лоїв, загін, підрозділ, табір, кіннота, розвідка, фланг.

В статье рассматривается вклад Н. Костомарова в исследование военных действий 1648–1649 гг. на территории ВКЛ. В частности, проанализировано действия повстанческих отрядов летом и осенью 1648 г. и определено интерпретацию историка основных событий битвы при Лоеве.

Ключевые слова: Б. Хмельницкий, ВКЛ, Литва, Лоев, отряд, подразделение, табор, конница, разведка, фланг.

The article characterizes M. Kostomarov's contribution in the investigation of the military actions during the years 1648–1649 on the territory of the Great Principality of Lithuania. Especially the actions of insurrectional movement in summer and in autumn in 1648 are analyzed. Besides the historian's interpretation of the main landmarks of the battle near Loev is clarified.

Key words: B. Khmelnytskyi, Great Principality of Lithuania, Lithuania, Loev, detachment, subdivision, camp, cavalry, intelligence service, flank.

На сьогодні українська історична наука, на жаль, не може похвалитися наявністю спеціального історичного дослідження, присвяченого висвітленню воєнних дій на теренах ВКЛ у 1648–1649 рр. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення у працях О. Апанович¹, Д. Бантыш-Каменського², В. Голобуцького³,

¹ Апанович О. М. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 33-45.

² Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.

³ Голобуцький В. Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

М. Грушевського⁴, І. Крип'якевича⁵, С. Леп'явка⁶, В. Липинського⁷, М. Маркевича⁸, Ю. Мицика⁹, В. Смолія, В. Степанкова¹⁰ та інших авторів. Але одним із перших в українській історіографії вписати ці події в контекст національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. спромігся М. Костомаров¹¹.

Ще в 1830-х рр., під час навчання у Харківському університеті, у Миколи Івановича виник інтерес до історії ВКЛ. В подальшому він познайомився на науковій творчості дослідника. Литва часто згадується у його працях, зокрема присвячених історії утворення Польсько-Литовської держави; в етнографічних нотатках, де звертається увага на становище українського народу у складі цього державного утворення. М. Костомаров під час поїздок за кордон у 1862 і 1867 рр. відвідав Вільно, де познайомився з членами Віленської археографічної комісії та видатними особами того

⁴ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 8. – 856 с.

⁵ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич / Відп. ред Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-ге вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.

⁶ *Леп'яво С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / С. А. Леп'яво // Історія Українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Т. 1. – С. 326–342.

⁷ *Липинський В.* Твори / В. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевича]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – ХСVIII + 637 + [1] с.

⁸ *Маркевич М.* Історія Малоросії / Відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко. Примітки О. В. Кресіна. – Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – XVI; 664 с.

⁹ *Мицик Ю.* Битва під Лоевом / Ю. Мицик // *Albaruthenica*. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2009. – С. 150–158; *Його ж.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.

¹⁰ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009 – 447 с.; *Степанков В.* Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) / В. Степанков // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 153–161; *Його ж.* Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 рр.) / В. Степанков // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. I. – С. 89–96.

¹¹ *Костомаров М. І.* Галерея портретів: Біограф. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / Упоряд. і передм. В. О. Замлинський; Пер. з рос. М. М. Іляш; Худож. С. К. Семендяєв. – К.: Веселка, 1993. – 326 с.: іл. – (Золоті ворота). *Його ж.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – 768 с.

часу (А.-Г. Киркором, М. Малиновським, Є. Тишкевичем)¹². Показово – предок історика – «син боярський, Самсон Мартинович Костомаров, втік з Московії за часів опричнини до Литви, де його гостинно прийняв Сигізмунд Август і надав у володіння маєток»¹³.

Досліджуючи діяльність Б. Хмельницького у монографії «Богдан Хмельницький», історик не ставив собі за мету висвітлити перебіг воєнних дій у якомусь конкретному регіоні. Його в першу чергу цікавила багатогранна постать гетьмана; зміни, які відбулися у суспільно-політичному та економічному житті українського народу в ході революційних подій. Слід відзначити два принципово важливі моменти: по-перше, південний регіон ВКЛ (сучасні Гомельська та Берестейська області Білорусі) не був основною ареною розгортання воєнних дій; по-друге, Б. Хмельницький не брав особистої участі у боях на теренах Литви. Разом з тим гетьман усвідомлював, що стан справ на цьому фронті в значній мірі визначав перебіг українсько-польського протистояння, тому приділяв йому неабияку увагу.

Микола Іванович зазначав, що «Біла Русь повстала влітку 1648 р. Це було результатом перемог козаків при Жовтих Водах та під Корсунем...»¹⁴. Селяни покозачилися, почали палити шляхетські маєтки, римо-католицькі святині, масово вбивали євреїв. Спочатку ці виступи мали стихійний характер, але згодом вони переросли у «повстання», яке охопило південний регіон ВКЛ. Особливо запеклим протистояння було в районі міст Гомеля, Брагіна та Лоева¹⁵. Історик, використавши літописи С. Величка та Самовидця, праці Д. Бантиш-Каменського й М. Маркевича, а також наративні джерела польського походження, одним із перших в українській історіографії навів перелік прізвищ та прізвищ керівників найбільших загонів, які діяли на теренах ВКЛ. До них він зарахував М. Небабу (родом з м. Коростишева), Хвеська, Кривошопку, Напалича, Михаєнка та ін. Повстанці спочатку не зустрічали сильного опору. Спротив чинила лише шляхта з околиць м. Орші, яку очолив «досвідчений військовий Друцький-Горський»¹⁶.

¹² Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – С. 244–245.

¹³ *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киевском университете, 1989. – С. 426.

¹⁴ *Його ж.* Исторические монографии и исследования... – С. 239.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 239–240.

Ситуація змінилася на гірше, коли польний гетьман ВКЛ Я. Радзивілл направив проти повсталих зағони литовського стражника Г. Мирського та польного писаря Воловича. Перший, як стверджував М. Костомаров, зазнав «нищівної поразки» на р. Березині. Другий діяв більш успішно: загнав М. Небабу до м. Пінська і взяв його в облогу. Міщани категорично відмовилися видавати козаків, які були з ними однієї віри. Литовці пішли на штурм і взяли місто. М. Небабі з невеликим загоном козаків вдалося прорватися з оточення¹⁷. Слід зазначити, що Микола Іванович, описуючи взяття м. Пінська, не вдавався в деталі штурму. Його більше цікавила духовна складова, він неодноразово акцентував увагу на тому, що православна віра наклала відбиток на «дух руського народу», сформувала в ньому почуття окремішності та саомбутності¹⁸. Привертає увагу і представлення образів М. Небаби та Воловича. Перший уособлював козацтво та поkozачений народ, другий – шляхетський стан. Вчений спеціально використав цей прийом протиставлення для того, щоб показати конфлікт шляхетського та козацького духу на рівні яскравих, сильних історичних персонажів.

Найдовше, до пізньої осені 1648 р., на думку автора, діяли зағони Кривошапки на р. Сожі. Повстанці пограбували Могилів, перебили всіх євреїв та католиків. Народні виступи перекинулися на Мстиславське воєводство. Вони мали стихійний характер, тому без особливих труднощів були придушені зағонами литовської шляхти та німецькими найманцями¹⁹.

При написанні монографії «Богдан Хмельницький» та інших праць, присвячених національно-визвольній боротьбі українського народу середини XVII ст., історик часто користувався народними піснями, переказами, прислів'ями. В одній із народних пісень, на яку посилався М. Костомаров, були такі слова: «Отак, ляше, по Случ наше»²⁰. Показово, що нижня течія річки Случ (міста Дубровиця, Давид-Городок, Турів) хоча на той час і перебувала у складі ВКЛ, але в інтерпретації Миколи Івановича цей регіон показано як етнічні українські землі.

Дослідник неодноразово зазначав, що між між литовськими та польськими «державцями» були тертя. Литовські магнати не хотіли витрачати кошти на «козацьку війну», частина литовської шляхти сповідувала православну віру. В умовах безкоролів'я (в травні 1648 р. помер

¹⁷ Там само. – С. 240

¹⁸ Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування саомусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. – К., 2009. – С. 70.

¹⁹ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования... – С. 240.

²⁰ Там само. – С. 250–251.

Владислав IV Ваза) та поразок польських військ при Жовтих Водах, Корсуні та Пилявцях ці суперечності лише загострилися²¹.

Наприкінці 1648 – на початку 1649 рр. литовське військо не вело активних бойових дій, «воно було на лівому березі Прип'яті, на зимових квартирах». М. Костомаров вважав, що головною помилкою литовського командування було те, що підрозділи жовнірів були розпорошені на значній території²². Насправді литовський польний гетьман Я. Радзивілл у січні-лютому 1649 р. здійснив похід проти козаків і повстанців, що діяли в Білорусі. Він відрізнявся особливою жорстокістю і супроводжувався масовими страатами і каліцтвами полонених²³.

Б. Хмельницький знав про «прорахунки» князя Я. Радзивілла, тому направив «керівника українських хлопів – І. Голоту» на чолі сильного загону на територію ВКЛ, щоб не допустити можливого удару в напрямі на Київ з півночі. Спочатку козаки діяли успішно, але литовський стольник В. Гонсевський загнав їх на один із островів Прип'яті. М. Костомаров писав, що «повстанці навіть розрубали за собою лід на річці, щоб убезпечити себе, але сили були надто нерівними і всі загинули»²⁴. Сучасні українські дослідники Ю. Мицик, В. Смолій та В. Степанков довели, що полковник І. Голота і 1600 козаків загинули на полі бою під Загалем (Жагалем) 17 червня 1649 р.

На початку літа 1649 р. головні сили ВКЛ були сконцентровані в районі м. Річиця. Їм протистояли козаки Чернігівського полку, яких очолював «молодий, відважний козак Стецько Подобайло». На думку Миколи Івановича, він обрав гарне місце, щоб перестріти ворога: «межиріччя Дніпра і Сожі, оточене непрохідними болотами». За наказом козацького полковника було збудовано табір на північний-схід від м. Лоева²⁵.

У другій декаді липня 1649 р. головні сили литовців на чолі з Я. Радзивіллом вийшли із Річиці у напрямі на Лоїв. Литовська піхота, яку очолював В. Гонсевський, пліла по Дніпру у човнах. Кіннота та артилерія пересувалася правим берегом. Польний гетьман, прибувши на місце, розпочав воєнні дії проти С. Пободайла. За наказом Я. Радзивілла також було направлено два сильних загани з Лоева на Брагин для збору інформації²⁶.

²¹ Там само. – С. 139-240.

²² Там само. – С. 382.

²³ *Степанков В.* Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького... – С. 93.

²⁴ *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования... – С. 382.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. – С. 383.

Б. Хмельницький не мав точних відомостей про стан справ у Білорусії, але усвідомлював усю небезпеку удару литовських військ на Київ. До того ж у війську, яке влітку 1649 р. брало участь у воєнних діях на території Західної України, ширилися чутки про передислокацію військ ВКЛ, що знижувало моральний дух вояків; почастишали випадки дезертирства. Більшість із них були вихідцями із Лівобережжя, тому переживали за свої родини та сім'ї, які залишилися фактично без захисту²⁷. Б. Хмельницький вирішив послати до Білорусії «свого задушевного товариша», київського полковника М. Кричевського, який служив гетьману «не через приязнь, не через вигоду, а через любов до Русі»²⁸. М. Костомаров явно завищив чисельність козацького експедиційного корпусу, вказавши цифру «тридцять тисяч руських». Разом з тим, історик правильно відмітив, що козакам бракувало гармат і боєприпасів, тому головну ставку було зроблено на маневрову боротьбу²⁹.

Переправившись через р. Прип'ять, київський полковник М. Кричевський здійснив марш на Річицю. Звідти він вирушив до Лоева. Йому вдалося непомітно наблизитися до литовського табору, але ворожі фуражири випадково викрили його місцерозташування. Це дало змогу Я. Радзивілу підготуватися до битви, що в значній мірі визначило її подальший результат³⁰.

Бойові дії, як стверджував Микола Іванович, розпочали козаки (він не назвав точної дати Лоївської битви у жодному з чотирьох видань монографії «Богдан Хмельницький»). Історик у четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) писав: «Ліве крило атакуючих відкинула литовська кіннота під керівництвом Ходоровського, Неверовського та Гонсевського... М. Кричевський бачив, що литовська кіннота віддалилася від свого табору, тому швидко висунув праве крило свого війська, щоб перекрити їй шлях відступу...»³¹. Дослідник тут припустився чергової помилки, оскільки переплутав місцями праве і ліве крило козацького війська; насправді праве крило відступило до лісу, а ліве крило, перейшовши у контрнаступ, мало відрізати литовську кінноту від табору³². В останній момент литовське військо врятували підрозділи жовнірів, що поверталися з роз'їздів. Вони раптово вдарили по козаках, в лавах

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само. – С. 383–384.

³² *Липинський В.* Назв. праця. – С. 411; *Смолій В., Степанков В.* Назв. праця. – С. 113.

яких почався безлад. Потрапивши під удар з обох боків, українське військо відійшло до лісу. Микола Іванович, підводячи підсумки цього етапу битви, констатував: «Цей успіх дорого коштував литовцям; багато було вбитих, багато поранених і, в числі останніх, В. Гонсевський: куля потрапила йому в ногу, друга в груди, але обладунок врятував його»³³.

У ситуації, що склалася, М. Кричевський віддав наказ збудувати укріплений табір у лісі та очікувати на підхід С. Пободайла. Але той зазнав поразки, тому не зміг надати допомоги³⁴. Історика дивував той факт, що козаки за лічені хвилини зуміли спорудити у лісі табір, використавши для цього вози, землю, дерево та тіла убитих воїнів. Я. Радзивілл неодноразово кидав підрозділи німецької піхоти, литовських гусар та слуг в атаку, але всі спроби захопити козацькі позиції були відбиті. Обидві сторони зазнали великих втрат³⁵.

Литовський гетьман віддав наказ припинити штурм. Козаки вночі залишили табір. Вони забрали із собою пораненого М. Кричевського, але київський полковник наказав залишити його на полі бою. Будучи шляхтичем, справжнім аристократом духу, він винив себе у поразці, у загибелі тисяч козаків, тому прагнув померти³⁶. М. Костомаров з цього приводу написав наступне: «Напівмертвого Кричевського литовці привезли до табору. Він був настільки хоробрим, що всі литовські пани ставилися до нього з повагою... Я. Радзивілл поспівчував йому і просив, щоб він не боявся; але русин лише кинув на нього презирливий погляд, відвернувся і почав битися головою в дерево, і так помер...»³⁷.

Незважаючи на поразку, українським військам під командуванням полковника М. Кричевського вдалося все-таки виконати головне завдання – не допустити появи литовського війська на українських землях, оскільки б це кардинально змінило хід Збаразько-Зборівської кампанії (липень-серпень 1649 р.), явно не на користь Б. Хмельницького. До того ж в серпні 1649 р., як тільки Я. Радзивілл «закінчив кровопролитну війну, перемога в якій далася дорогою ціною», населення південного регіону ВКЛ знову піднялося на боротьбу³⁸.

Підводячи підсумки варто зупинитися на наступному: по-перше, М. Костомаров одним із перших в українській історіографії спробував проаналізувати хід бойових дій на литовському фронті протягом 1648–

³³ Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования... – С. 384.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. – С. 385.

³⁸ Там само.

1649 рр.; по-друге, навів перелік прізвищ та прізвиськ керівників найбільших повстанських загонів, які діяли на теренах ВКЛ влітку-восени 1648 р.; по-третє, неодноразово звертав увагу на близькості українців та білорусів (релігія, мова, спільна історія); по-четверте, відтворив, правда, із значними помилками, хід Лоївської битви; по-п'яте, правильно розглянув події під Лоевом в контексті Збаразько-Зборівської кампанії (липень-серпень 1649 р.), оскільки ці військові операції були тісно пов'язані між собою і відбувалися синхронно; по-шосте, передав характери і вдачу козацьких полковників – М. Небаби, С. Пободайла та М. Кричевського.

Volodymyr Verstiuk

Military operations in 1648-1649s on the territory of the Grand Duchy of Lithuania in M. Kostomarov's evaluation

M. Kostomarov's contribution to the research of military operations in 1648–1649 on the territory of the Grand Duchy of Lithuania (hereinafter referred to as GDL) is characterised in the article. The historian states that B. Khmelnytsky was sure that the situation on this battlefield defined greatly the character of Ukrainian-Polish opposition, that's why the hetman paid great attention to it. Very soon certain revolts caused the uprising which spreaded to the southern region of the GDL.

M. Kostomarov examined S. Velychko's and Samovydyets' chronicles, D. Bantysh-Kamensky's and M. Markevych's works as well as narrative sources of Polish origin. So, he was one of the first scientists in Ukrainian historiography who made a list of surnames and nicknames of leaders of the rebellion in summer and autumn in 1648. He included M. Nebaba, Chvesko, Kryvoshapka, Napalych, Mychaenko etc. Besides, the scientist found out the number and the location of Lithuanian troops at the beginning of 1649, analysed the impact of political situation in the Polish–Lithuanian Commonwealth on military operations in the region.

M. Kostomarov focused his attention on the battle of Loevovo, as the result of which Lithuanian troops movement towards Cossack Ukraine was stopped. The historian studied these events taking into account Zbarazh-Zboriv campaign (July-August 1649), as these military operations were closely related and took place at the same time.

M. Kostomarov showed Cossack colonels' character and temper (in particular M. Nebaba, S. Pobodailo, M. Krychevsky). Because of that, the role of outstanding people in historical process is revealed.